तोऽसुषप्र पदं वदेत् । प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणा-स्ततःपरम् । असुषप्र जीव इह च स्थितोऽसुषप्रपदं वदेत् । सर्वेन्द्रियाण्यसुषप्रान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः । श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् । तिष्ठन्त्वग्नि-वधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः । प्रत्यसुषप्रपदात् पूर्वं पाशाद्यानि नियोजयेत् । प्रयोगेषु समाख्यातः प्राण-मन्त्रो मनीषिभिः" । पाशाङ्कुशघण्टा शक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशबीजं आं, ततः शक्तिबीजं ह्रीं, ततोऽङ्कुशबीजं क्रोँ, वायुर्यकारः बिन्दुविभूषितः तेन यं, याद्याः सप्त सका-रान्ता उद्धृतयकारानुषादेन सप्त न तु तद्भिन्नं बीजं, पूर्णं पृथगुद्धारस्तु वर्णसप्तानामपि सबिन्दुनाख्यापनाय । अन्यत्रापि "अङ्कुशवाय्वनलायनीयरूपबीजान्युक्तानि अत्र वायुबीजस्यैकत्वं बीजत्वेन सर्वेषां सबिन्दुत्वं व्यक्तं राघ-वभट्टोऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीबिन्दुविभूषिताः इत्युक्त्वा नादबिन्दुविभूषिता इति व्याख्याय याद्या इत्यस्य विशे-षणं वदति । व्योम हकारः सत्यओकारः इन्दुर्बिन्दुः तेन होम् अतएव "पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः पुरस्ताद्धार्य याद्यिसुनिवर्णगुणं सहंसमिति" प्रपञ्चसारोऽप्याह । गुणमित्यनेन होमिति पद्मपादाचार्यैर्व्याख्यातम् अग्नि-वधूः स्वाहा । तेनायं मन्त्रः आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों हंसः असुषप्र प्राणा इह प्राणाः । आमित्यादि असुषप्र जीव इह स्थितः । आमित्यादि असुषप्र सर्वे-न्द्रियाणि । आमित्यादि असुषप्र वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राण-प्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । असुषप्रेति षड्यन्तदेवतानामोपलक्षणम् "पदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्" इति नारदीयात् । वशिष्ठसंहितायाम् "हृदि हस्तं समादाय मूलमन्त्रञ्च संजपेत्" । मूलमन्त्रं तत्तद्देवतामन्त्रं स च वैदिकः तान्त्रिकश्च "ओङ्कारादि-चतुर्थ्यन्तं नमस्कारान्तमीरितम् । स्वनाम सर्वसत्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते" इति ब्रह्मपुराणीयेन ओङ्कारा-दिचतुर्थ्यन्ततत्तद्देवतानामरूपो वा । कालिकापुराणेऽपि "प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्मृत्वा दक्षिणपाणिना । प्राण-प्रतिष्ठां कुर्वीत तस्या देवस्य वा हरेः । वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन(१)च । तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठा-माचरेद्धरेः । तथैव हृदयेऽङ्कुशं दत्त्वा शक्त्या मन्त्रवित् । एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् । अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः चरन्तु च । अस्यै देवत्वसंख्यायै स्वाहेति यजुरीरयन् । अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत्" । देवी-प्रतिष्ठायाम् अस्या इत्यत्र अस्यै देवत्वसंख्यायै इत्यूहः सारस्वत्यां मेध्यां प्राणा इत्यत्र प्राणै इत्यूहवत् । अङ्गम-न्त्रैरङ्गन्यासमन्त्रैः अङ्गिमन्त्रैः प्रधानमन्त्रैः वैदिकैः ओं मनोजूतिर्जुषतामित्यादि(२)मन्त्रैः । (यजु०२।१२) । स्नप-नात् पूर्वं वल्मीकमृत्तिकादिभिस्त्रिभिः क्षालनमाह हय-शीर्षपञ्चरात्रम् "वल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभस्मना । क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणामुपशान्तये । स्नापयेन्नव-तोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः । नमस्तेऽस्तु सुरेशानि ! प्रणीते विश्वकर्मणा । प्रभाविताशेषजगद्धात्रि ! तुभ्यं नमोनमः । त्वयि संपूजयामीशे ! नारायणमनामयम् । रहिता शिल्पिदोषैस्तु शुद्धियुक्ता सदा भव" । तेन च यथाशक्ति स्नपनादीतिकर्तव्यताकः प्रतिमाहृदये तन्मू-लमन्त्रविन्यासोदेवताविशेषसन्निधिः प्रतिष्ठेति । राघव-भट्टधृतमहाकपिलपञ्चरात्रेऽपि "प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठतेः । बहुर्थत्वाच्चिपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः । अर्थस्तदयमेतस्य गीयते शाब्दिकैर्जनैः । विशेषसन्निधेर्या तु क्रियते व्यापकस्य तु । तन्मूर्तौ भा-वना मन्त्रैः प्रतिष्ठा सा विधीयते" । सुभस्मना गोमय-भस्मना गन्धतोयेन चन्दनादियुक्ततोयेन । देवतास्नानीय-द्रव्यपरिमाणमाह ब्रह्मपुराणम् "अष्टोत्तरं पलशतं स्नाने देयञ्च सर्वदा" । पलमाह मनुः "पञ्च कृष्णल-कोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः" इति । ततश्चाष्टरत्तिकाधिकलौकिकमाषद्वयाधिकतोलकत्वेन । १।२।८। वैधपलं भवति एवं तथाविधाष्टोत्तरशतपल-परिमितेन लौकिकषष्ट्यधिकशततत्रयतोलकाः ३६० इति । एवं वल्मीकमृत्तिकादिक्षालने सर्वाङ्गीणजलस्पर्शनस्ना-नरूपत्वात्तत्रापि अष्टोत्तरं शतपलमिति वदन्ति । वल्मी-कमृदादिस्नाने मन्त्रविशेषानुपादानात् "मन्त्रानादेशे गायत्रीति" मूलपाणिलिखितात् गायत्र्या तत्तन्मूलम-न्त्रेण वा स्नानं कारयितव्यम् । गन्धोदकस्नाने तु शुद्ध-वत्या(३) एतोन्विन्द्रमित्यादि ऋक्त्रयात्मिकया । देशिको यजमानोगुरुर्वा विप्रः । नमस्ते इत्यादि विज्ञापनमन्त्रो देवतान्तरे च नारायणमित्यत्र तत्तद्देवतानामोहः । शिवलिङ्गस्यार्च्यत्वात् अर्चाविशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गमवि-रुद्धम् । यमः "कृत्वा देवमृहं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च दे-वताम् । विधाय विधिवत् पूजां तल्लोकं विन्दते ध्रु-